

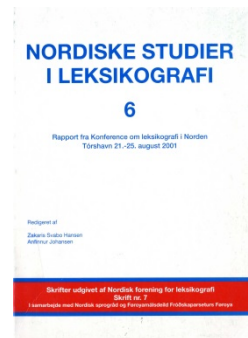
NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel: Första svenska ordboken – tankar bakom en barnordbok

Forfatter: Martin Gellerstam & Sven-Göran Malmgren

Kilde: Nordiske Studier i Leksikografi 6, 2003, s. 93-100
Rapport fra Konference om leksikografi i Norden, Tórshavn 21.-25. august 2001

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive>

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Första svenska ordboken – tankar bakom en barnordbok

A Swedish dictionary for children (Norstedts första svenska ordbok) has been published recently, containing some ten thousand conventional words and about two thousand encyclopedic words. This paper is a presentation of the dictionary, focussing mainly on the definition format which has been inspired by the Cobuild style of definition. In many ways this format is well suited for a children's dictionary and especially for explaining difficult words – if you are willing to make definitions somewhat less general in order to make them intelligible.

Hösten 2001 publicerades *Norstedts första svenska ordbok* (NFSO), en ordbok som direkt vänder sig till barn och ungdomar. Inom skolan har länge funnits ordlistor som har använts av samma målgrupp men detta är den första ordboken, dvs. en lexikalisk handbok som lite mer noggrant och med exempel definierar ords betydelse och inte huvudsakligen ger synonymer. Vi har tillsammans med Birgitta Ernby utarbetat den språkliga beskrivningen av ordförrådet. Till detta kommer som vi snart skall se också ett encyklopediskt inslag samt illustrationer.¹ Vi ska börja med att ta upp några allmänna överväganden som lett till definitionsformatet, en viktig del i en ordbok som vänder sig till relativt ovana användare.

Definitionsformat

Cobuild-formatet

Poängen med en barnordbok är självklart att ordförklaringarna skall vara begripliga för barn. Det räcker inte att skära ner ordförrådet till några tusental ord, lägga till lite roliga bilder och för övrigt behålla vuxenordbokens förklaringar. Ser man på det internationella beståndet av barnordböcker möter man alltifrån mycket genomarbetade förklaringar, väl anpassade för barn, till förklaringar som just ser ut som om de hämtats direkt från vuxenordböcker. I en engelsk ordbok för barn (*Webster's Elementary Dictionary*) förklaras t.ex. ordet *hormone* med "a secretion of an endocrine gland", något som uppenbarligen i bästa fall är avsett för en vuxen publik.

Ser man på de goda internationella exemplen (franska *Larousse mini debutants*, *Politikens lille danske ordbog*, den isländska *Barnaorðabókin*), så är förklaringarna relativt fria och anknyter väl till barns begreppsvärld. Så här kan det se ut i Larousse (ordet *faux*):

Faux (adjective: *un calcul faux, une addition fausse*). Un calcul faux n'est pas juste. Il y a une erreur. Ce que tu dis est faux, c'est-à-dire ce n'est pas vrai, tu te trompes ou tu mens.

Vi har emellertid försökt att hitta ett format som är något mer formaliserat och som ger ord-

boksförfattaren ett slags modell för förklaringar och dessutom ger läsaren ett återkommande mönster vid läsningen. Det mönster vi har valt är det som lanserats av John Sinclair och som bl.a. tillämpats i *Collins Cobuild English Dictionary*. Så här kan en "Cobuild-definition" se ut (verbet *carry* "bära").

If you carry something, you hold it or support it so that it does not touch the ground, and take it with you as you go somewhere.

Förklaringen kan jämföras med en "traditionell" (här hämtad från *Longman Dictionary of Contemporary English*):

To bear (someone or something) in one's arms, on one's back etc. while moving.

Det finns flera skillnader mellan de två typerna av definitioner:

Cobuild bryter mot den traditionella regeln om utbytbarhet, alltså att man i en viss kontext skall kunna ersätta det befrågade ordet med dess definition, alltså *the monkey carried her baby on her back* skall kunna utbytas mot t.ex. **the monkey bore her baby on her back while moving*, en kanske inte så elegant, men möjlig motsvarighet. Cobuild:s förklaring är i gengäld en hel mening (som inte är utbytbar i kontext). Detta beror på en annan skillnad som är en hörnsten i den här typen av definitioner. Definitionen är nämligen uppdelad på två delar, en kontextdel där ordet sätts in i ett typiskt sammanhang, och en förklaringsdel där ordet förklaras i just den kontext som angivits. Om man vill skulle man kunna säga att utbytbarhet är möjlig om man tar fasta på enbart förklaringsdelen. I exemplet ovan skulle man kunna sätta in den delen i en mening och få något i stil med *the monkey held or supported her baby so that it did not touch the ground and took it with her as she went*. Ett sådant utbyte är fullt genomförbart och behöver inte vara ett brott mot den traditionella utbytbarheten.

Det som gör Cobuild-förklaringen enklare är just det faktum att ett ord förklaras inom ramen för en fullständig mening, med subjekt och allt. Den traditionella definitionens ofta abstrakta form beror bl.a. på att man måste undertrycka sådana saker som subjekt (och ofta också objekt) när man förklarar ett verb. Och problemet uppstår inte bara vid verb: förklarar man ett adjektiv som engelska *lame* med "not able to walk easily ..." så ropar definitionen på ett subjekt för att bli mer naturlig och inte uppfylla negativa förväntningar på "ordboks-språk".

Det finns ytterligare ett drag i Cobuild-definitionen som bidrar till enkelhet, samtidigt som det kan brista i semantisk generalitet. Varje Cobuild-definition utgår från en specifik kontext, vanligen kopplad till en explicit grammatisk beskrivning. Detta kan betyda att flera samhöriga sådana definitioner skulle kunna rymmas inom en enda definition i en traditionell ordbok. Flera betydelser kan alltså ligga nära varandra men hållas isär på grund av olika grammatiskt uttryckande.

Cobuild-definitioner – ett lämpligt format för barnordböcker

Cobuild-formatet har framför allt två viktiga effekter som gör det lämpat för en barnordbok. Den första effekten är den språkliga enkelheten, till stor del beroende på att förklaringen ges i form av en fullständig mening. Den andra, och kanske allra viktigaste, effekten är att

kontextdelen inskränker betydelsens omfattning och inriktar förklaringen på en prototypisk användning. Detta innebär att en viss generalitet går förlorad men det som förklaras blir å andra sidan mindre abstrakt. Ett exempel på ett abstrakt ord (*förhållande*) i *Svensk ordbok* kan illustrera denna effekt. *Svensk ordbok* har här följande första delbetydelse:

- samspel mellan viktiga faktorer i ett visst sammanhang; betr. faktorernas inbördes påverkan på varandra etc.

Denna betydelse har stor generalitet och omfattar exempel som *detta är ett förhållande som kan ge uppbov till problem; besvärliga förhållanden; hon kommer ur små förhållanden; väderleksförhållanden* etc. Å andra sidan är definitionen mycket abstrakt (och den är naturligtvis inte heller avsedd för barn).

I NFSO väljs en vanlig kontext där ordet *förhållande* förekommer:

- Om man lever under svåra förhållanden, så är det olika saker som gör livet besvärligt, t.ex. att man är fattig.

Här utelämnas alltså flera möjliga användningar av *förhållande* och definitionerna har som synes förlorat i generalitet. Men den förlusten uppvägs av att förklaringen är lättare att förstå. Och ofta kan förklaringen i en vanlig kontext fungera som prototypisk och göra likartade (men inte redovisade) betydelser begripliga.

Det här presenterade formatet är inte utan problem även om fördelarna starkt överväger. Här skall bara flyktigt nämnas några svårigheter, t.ex. beskrivningen av formord, beteckning för könsneutrala uttryck (typ *han eller hon*), val av tilltal (*du? man?*) och definitionsformat för vissa ordtyper (man skriver inte gärna "om en andel är procentuell [...]"). Vi skall se på några av dessa problem i samband med den följande presentationen av ordboken.

Norstedts första svenska ordbok – en närmare presentation

Låt oss nu se lite närmare på den allmänna utformningen av NFSO. Layout- och ordförrådsmässigt har den en föregångare i *Norstedts första engelska ordbok*, som kom ut 1996 och vars målgrupp i första hand var barn mellan 9 och 13 år (jfr Ewerth 1997). Den svenska lemmauppsättningen i denna tvåspråkiga ordbok styrde till viss del lemmaurvalet i NFSO. Dock kompletterades den på vissa punkter, bl.a. för att vissa ordgrupper skulle komma med i sin helhet. En del strykningar gjordes också.

Men NFSO är också – som nämnts – en encyklopedisk ordbok. Även härvidlag har den en föregångare i Sverige, nämligen *Norstedts plusordbok* (1997; jfr Svensson 1998). Men inga tidigare svenska skolordböcker har veterligen innehållit encyklopediska uppslagsord, och det har inte heller funnits någon tradition av encyklopediska ordböcker för vuxna i Sverige. NFSO och Norstedts plusordbok ansluter sig snarare till en internationell, inte minst engelsk-amerikansk, tradition, som tycks växa sig allt starkare (jfr Ohlander 2001). En poäng med en encyklopedisk barnordbok kan vara att barnen tidigt får vänja sig vid att konsultera såväl uppslagsböcker som ordböcker.

NFSO innehåller ca 10.000 konventionella ordboksartiklar och ca 2000 encyklopediska artiklar. Urvalet av encyklopediska artiklar omfattar länder, huvudstäder i viktigare länder, delstater i bl.a. USA, viktiga berg, hav, sjöar och vattendrag, viktiga personer, däribland även

fantasipersoner som Fantomen, samt ett antal litterära och andra konstnärliga verk (t.ex. Jordan runt på 80 dagar, Mona Lisa) och en del annat. Som stöd vid läsningen av artiklar om länder, städer m.m. finns kartor i början av ordboken.

Ordboken innehåller vidare ett antal ordhistoriska notiser. De kan i vissa fall ses som en sorts ”överkurs” för i första hand lite äldre användare. Många gånger torde de emellertid också kunna ge aha-upplevelser och leda till fördjupad ordförståelse även hos yngre användare, kanske efter förmedling av läraren i skolan.

Ordboken innehåller slutligen illustrationer till ungefär 350 av uppslagsorden. En viktig uppgift för illustrationer i barnordböcker är förvisso helt enkelt att ge liv och färg åt sidorna. Den uppgiften skall ingalunda underskattas, men naturligtvis har ambitionen också varit att illustrationerna skall finnas i första hand vid de ord där de verkligen kan ge något utöver den verbala beskrivningen – gärna på ett roande sätt.

Låt oss nu se på några artiklar i ordboken. Vi ser på ord av olika ordklasser och börjar med ett verb, *hjälpa*.

hjälpa verb *hjälp*te *hjälp*t

- Om du hjälper någon med ett arbete, så gör du det lättare för den personen, t.ex. genom att göra en del av arbetet eller ge råd och pengar: *Vill du hjälpa mig med disken?*
- Om du säger om något att det inte hjälper, så menar du att det inte är tillräckligt eller inte gör någon nytta: *Salvan hjälper inte mot finnar.*
- Om du säger att du inte kan hjälpa något, så menar du att det inte var ditt fel: *Jag kan inte hjälpa att cykeln blev stulen.*
- Om du säger att något inte kan hjälpas, så menar du att det inte kan undvikas.

Ordboken urskiljer till att börja med fyra betydelser av verbet, markerade med upphöjda punkter. Uppgifter om ordklass och de viktigaste böjningsformerna ges före betydelsebeskrivningen, som i tre av fallen kompletteras med språkprov. Själva betydelsebeskrivningen är av vanlig Cobuild-typ med konditional (annars ibland temporal) bisats följd av huvudsats; den tar snarare sikte på ett prototypiskt fall än på helt generell räckvidd. Liksom i alla andra fall där det är möjligt används pronomenet *du* för att skapa en känsla av direkt tilltal i artikeln.

Ofta måste man ta en liten omväg vid betydelsebeskrivningen, särskilt vid ord som mest förekommer i vissa fraser. Det gäller de tre sista betydelsenyanserna i vår artikel där verbet måste kombineras med negation. Här används formeln ”Om du säger att ...” som inledning. Att utelämnas den exempelvis i den tredje betydelsebeskrivningen (”Om du inte kan hjälpa något, så är det inte ditt fel”) skulle ha inneburit att frasbundenheten hade blivit mindre tydlig.

Som exempel på adjektivartiklar kan vi välja *lojal* och *solig*:

lojal adj. *lojalt* *lojala*

- Om man är lojal mot någon, så håller man alltid troget med honom eller henne.

solig adj. *soligt* *soliga*

- En solig dag är en dag när solen är framme nästan hela tiden. En solig plats är en plats som solen skiner på: *De hittade en solig plats på uteserveringen.*

- Ett soligt leende är ett glatt och vänligt leende.

Betydelsebeskrivningen vid ordet *lojal* är av samma slag som vid verbet *hjälpa* – villkorsbisats följd av huvudsats. Eftersom det är fråga om ett ord som i första hand hör till vuxenvärlden har pronomen *man* och *någon* valts (om ordet hade bedömts tillhöra barnens värld, hade alternativet varit "om du är lojal mot en kompis, ..."). Man lägger också märke till det lite tunga "honom eller henne" i huvudsatsen. Men om vi hade använt det enkla *bonom* eller *henne* (kanske omväxlande), hade vi troligen fått kritik för osynliggörande av ettdera könet.

Artikeln *solig* illustrerar ett annat definitionssätt vid adjektiven. Vi utgår här från två typiska huvudord till adjektivet och definierar motsvarande nominalfraser snarare än adjektivet självt. På dessa sätt undviks den vanliga men trista definitionstypen "som präglas av solsken" som naturligtvis är olämplig i en barnordbok.

En typisk substantivartikel kan se ut så här:

schema subst. *schemat scheman*

- Ditt schema i skolan talar om när du har lektioner i olika ämnen: *De hade fått ett bra schema, utan håltimmar.*
- Ett schema kan också vara vilken tidsplan som helst: *De hade räknat med att bli klara till klockan 12, men schemat höll inte.*

Liksom i Cobuild-ordböckerna upprepas här uppslagsordet i själva definitionen. Det är egentligen mindre motiverat vid substantiv än vid verb och adjektiv, men en fördel är att betydelsebeskrivningen även här kommer att bestå av en fullständig sats. En annan poäng kan vara att vi i vissa fall – som i vårt aktuella exempel – kan undvara ett mer eller mindre abstrakt genus proximum-ord (t.ex. *anordning*), som ofta gör vanliga ordboksdefinitioner mindre läsvänliga. Naturligtvis tar vi även här vara på möjligheten till direkt tilltal ("ditt schema") och anknyter till välkända företeelser i barnens vardag.

Behandlingen av ord från de slutna ordklasserna måste ibland göras på ett annat sätt. Ofta beskrivs användningen av ordet snarare än betydelsen i snäv mening. Se t.ex. artikeln *ja*:

ja interj.

- Ja svarar du om någon säger något till dig som du håller med om eller går med på: *Vill du gå med mig på bio? – Ja, gärna!*

Vi ser slutligen på ytterligare en adjektivartikel, denna gång med etymologi:

envis adj. *envist envisa*

- Om du är envis, så är du fast besluten att göra saker på ditt eget sätt och vill ogärna ändra dig: *Andreas är oerhört envis, han ger sig aldrig.*
Envis har från början betytt 'som är den ende som är vis', alltså 'som förstår bäst och därför inte får ge sig'.

Etymologin ger här en lättbegriplig förklaring till att ordet ser ut som det gör och är därför ett bra komplement till den egentliga betydelsebeskrivningen.

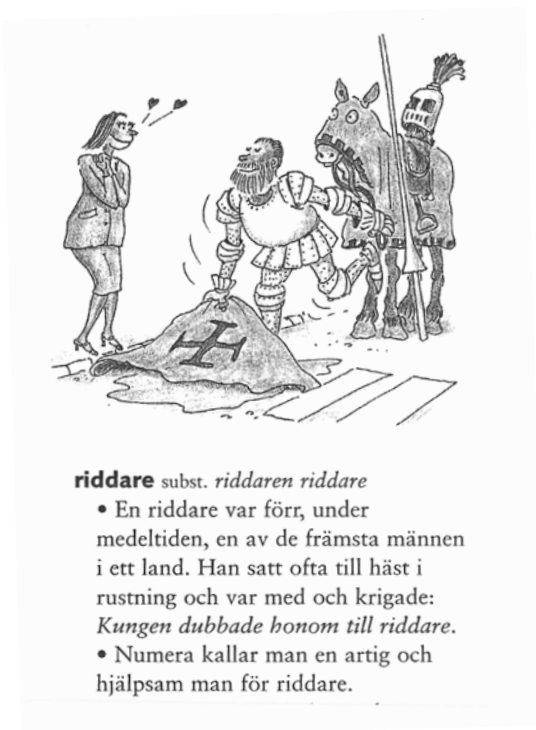
Också de encyklopediska artiklarna är Cobuild-inspirerade i så måtto att uppslagsordet

tillsammans med den följande beskrivningen bildar en fullständig mening (eller flera fullständiga meningar):

Riddarhuset i Stockholm är den svenska adelns palats och där kan man se alla adelssläkters vapensköldar.

Jämför det konventionella arrangemanget i uppslagsböcker: ”**Riddarhuset** den svenska adelns palats ...”.

Till sist ett exempel på samspelet mellan illustrationer och text. Det blir kanske särskilt lyckat när teckningen kan uttrycka en dubbeltydighet hos uppslagsordet, som i fallet *riddare*:

FIGUR 1. Artikeln **riddare** med illustration

Den medeltida riddaren (betydelse 1) tycks här ramla in i nutiden och iklä sig rollen av ”damernas riddare” (betydelse 2).

Slutord

Barnordböcker har ibland betraktats som smulor från vuxenlexikografins bord. Vår barnordbok är ett försök att göra en ordbok som direkt riktar sig till barn utan att egentligen göra

avkall på lexikalisk exakthet. Vi berättar visserligen inte hela historien om orden – vare sig när det gäller variation i betydelse eller antal ord – men de betydelser vi lyfter fram är relativt noggrant beskrivna.

Tillgången till en god barnordbok är viktig eftersom vanan att använda ordböcker – och andra referensböcker – bör grundläggas tidigt. Användningen av enspråkiga och tvåspråkiga ordböcker som hjälpmedel i dagens skola kan också behöva breddas och fördjupas för att befästa barnens språkkunskaper. Internationella jämförelser är svåra att göra, men när det gäller användningen av vad engelsmännen kallar ”college dictionaries”, på ett något lite högre stadium, så ligger inte svenska skolbarn i frontlinjen. En utvidgad och något mer avancerad version av barnordboken skulle kunna behövas för att fylla luckan fram till vuxenordböckerna.

Erfarenheterna av Cobuild-förklaringar är positiva, sett från ordboksförfattarnas synpunkt. Förhoppningsvis är också användarna nöjda med en förklaringsmodell som så mycket som möjligt undviker ett specialiserat ordboksspråk till förmån för enkel prosa. Den generalitet som kan gå förlorad i dessa förklaringar anser vi mer än väl uppvägs av att de är begripliga.

1 Den encyklopediska delen har utarbetats av Per Axelsson och illustrationerna av Thomas Fehrm.

Litteratur

- Barnaorðabókin*. Red.: Sigurður Jónsson frá Arnarvatni. Reykjavík 1988.
- Collins Cobuild English Language Dictionary*. London & Glasgow 1987.
- Ewerth, Sten 1997: Rec. av Norstedts första engelska ordbok. I: *LexicoNordica* 4, s. 163–165.
- Jarvad, Pia 1996. *Politikens lille danske ordbog*. 2. udg. Köpenhamn.
- Larousse mini débutants*. Paris 1990.
- Longman Dictionary of Contemporary English*. London 1978.
- Norstedts första engelska ordbok*. Stockholm 1996.
- Norstedts första svenska ordbok*. Stockholm 2001.
- Norstedts Plusordbok*. Stockholm 1997.
- Norstedts svenska ordbok*. 2. Uppl. Stockholm 1990.
- Ohlander, Sölve 2001: Tolv kilo engelska lexikon. I: *LexicoNordica* 8, s. 203–233.
- Svensk ordbok*. 3 uppl. Stockholm 1999.
- Svensson, Lars 1998: Rec. av Norstedts plusordbok. I: *LexicoNordica* 5, s. 233–237.
- Webster's Elementary Dictionary*. Springfield, Mass. 1986.

